

Filip KUZMAN*

CETINJSKI SREZ U TRINAESTOJULSKOM USTANKU

ABSTRACT: *The topic of the article is the Thirteenth of July uprising on the territory that belonged to the Cetinje district in 1941. Chronologically, the article covers the period of eight months between the April War and the Battle of Pljevlja, that is, from the first days of the occupation, through preparations for the uprising and the battles between the rebels and Italians, to the suppression of the uprising and the creation of Lovćen partisan unit. The focus of the article is on the battles during the month of July, and special attention was dedicated to the most important battles and Italian reprisals that followed in response to the uprising.*

KEY WORDS: *Civil Commissariat, MK KPJ Cetinje, Čevo, Košćele, Brajići*

Slika 1. Cetinjski srez¹

* Autor je kustos u Istorijском muzeju Narodnog muzeja Crne Gore.

¹ Nacionalna biblioteka Crne Gore Đurđe Crnojević, *Karta Zetske banovine*, Kr. III 10.

Jugoslovensko pristupanje Trojnom paktu 25. marta izazvalo je ogromno ogorčenje u narodu. Vlada Cvetković-Maček, koja je potpisala pristupanje paktu, našla se na udaru jugoslovenske javnosti. U svim većim gradovima došlo je do okupljanja narodnih masa, koje su uz parole „Bolje grob nego rob“ i „Bolje rat nego pakt“ izrazile revolt prema ulasku u sferu sila Osovine. Među gradovima u kojima je revolt građana bio najveći našlo se i Cetinje. U gradu su organizovani protesti svakodnevno,² a aktivno učestvuju i srednjoškolci. Uprava Zetske banovine je dobila brojne telegrame u kojima se stanovništvo protivi ovoj odluci.³ Nezadovoljstvo jugoslovenskog naroda iskoristili su neki djelovi unutar vojske. Uz pomoć britanskih obavještajaca, oni su 27. marta svrgnuli prohitlerovsku vladu Cvetković-Maček. Novu vladu je formirao general Dušan Simović, a tom prilikom je maloljetni kralj Petar II proglašen za punoljetnog. Vlada se odmah izjasnila da Jugoslavija napušta Trojni pakt, ali i da će voditi miroljubivu politiku prema Njemačkoj i ostalim članicama saveza. Garancije koje su jugoslovenske vlasti nudile nijesu bile dovoljne silama Osovine, koje su se u samo deset dana spremile za invaziju na Jugoslaviju.

Njemačke, italijanske i mađarske snage napadaju Kraljevinu Jugoslaviju 6. aprila 1941. godine. Istog dana, dva italijanska aviona bombarduju cetinjsko naselje Crna greda i bolnicu *Danilo I*.⁴ Zetska divizija, sa sjedištem na Cetinju, i Komski odred vodili su veoma uspješne borbe protiv Italijana na frontu prema Albaniji. Uspijevaju da suzbiju italijansku IX armiju i čak pređu u kontraofanzivu. Od 8. do 13. aprila prodiru do Skadra, kada Italijani uvode u borbu tenkove, zaustavljaju ofanzivu i kreću u protivnapad.⁵ Borbe na frontu su prekinute 17. aprila, usljed potpisivanja kapitulacije Jugoslavije i bjekstva kraljevske vlade.⁶ Istog dana, divizija *Mesina* pod komandom generala Franćeska Zanija okupira Cetinje, a narednog počinje predaja jugoslovenskih snaga u Crnoj Gori.⁷ Komanda italijanskih trupa u Albaniji 25. aprila donosi naređenje da divizija *Mesina*, čije je sjedište bilo na Cetinju, okupira Crnu Goru.⁸ Uporedo sa ulaskom italijanskih vojnika u Crnu Goru, na Cetinju je osnovan *Privremeni administrativni crnogorski komitet*. Komitet

² Dušan Martinović, *Cetinje, buntovno i revolucionarno*, Cetinje 2003, str. 58.

³ Jovan Bojović, *Napredni omladinski pokret u Crnoj Gori*, Cetinje 1976, str. 372-375.

⁴ Dušan Martinović, nav. djelo, str. 59.

⁵ Radoje Pajović, *Kontrarevolucija u Crnoj Gori – četnički i federalistički pokret*, Cetinje 1977, str. 39.

⁶ Živko M. Andrijašević, Rastoder Šerbo, *Istorija Crne Gore*, Podgorica 2006, str. 405-407.

⁷ Federiko Godi, *Crnogorski front – Italijanska okupacija Crne Gore 1941-1943*, Podgorica 2017, str. 26.

⁸ Radoje Pajović, nav. djelo, str. 39. Diviziji *Mesina* je teritorijalna nadležnost nad cijelom Crnom Gorom data 25. maja 1941. godine. Zbornik dokumenata i podataka NOR-a naroda Jugoslavije, *Dokumenti kraljevine Italije 1941*, knjiga 1, Beograd 1969, str. 74.

se sastojao od 13 članova.⁹ Na njegovom čelu se nalazio Jovo Popović, opunomoćeni ministar u penziji. Komitet je formiran pod okriljem Italijana i oni su „dočekali“ italijanske trupe prilikom okupacije zemlje.¹⁰ Članovi komiteta navode da su „zamijenili vlast bivše jugoslovenske države“ i u sporazumu sa Italijanima „preuzeli dužnosti da osiguraju normalno funkcionisanje života i djelatnosti u zemlji“.¹¹ Kako bi obavijestili javnost o situaciji, Komitet je pokrenuo list *Glas Crnogorca*. To je više bio proglas nego novina, budući da je štampan na jednoj strani i da je izašao samo jedan broj. Proglasom Komitet obavještava Crnogorce da su sile Oslovine, nakon 20 godina jugoslovenskog ropstva, oslobodile zemlju, što im pobuđuje nadu u obnovu crnogorske države. Pozivaju narod da bude miran i da čeka odluke Italije, koje će biti povoljne, budući da je italijanska kraljica Jelena Savojska ćerka kralja Nikole.¹² Od građana Cetinja se zahtijevalo da predaju oružje do 22. aprila, a ko ne bi predao oružje, bio bi kažnjen kaznama predviđenim ratnim zakonima.¹³ Tražena je predaja svih vrsta oružja, čak i lovačkih. Naredbu je izdao general Zani, koji je ujedno bio i komandant grada.¹⁴ Građani Cetinja su morali da imaju posebne dozvole za napuštanje grada.¹⁵

Na osnovu ovlašćenja koje mu je dao Musolini, Ugo Kavalero, glavni komandant oružanih snaga u Albaniji,¹⁶ donio je 28. aprila odluku da se formira *Visoki civilni komesarijat za teritoriju Crne Gore*. Komesarijat je imao zadatak da upravlja okupiranom teritorijom i uspostavlja javni red i mir. Sjedište komesarijata je bilo na Cetinju,¹⁷ a za komesara je postavljen grof Serafino Macolini. Civilni komesar je bio potčinjen *Glavnom komandantu oružanih snaga Albanije*.¹⁸ Takvo stanje je ostalo do 19. juna kada je komesar dobio moć da „vrši svu vlast okupacionih snaga u smislu ratnog zakona; a što se tiče vršenja civilne vlasti, dogovara se neposredno sa italijanskim ministrom spoljnih poslova“.¹⁹ Civilni komesar je 4. maja donio odluku o zabra-

⁹ Glas Crnogorca – organ Privremenog crnogorskog komiteta, *Administrativni komitet*, 19. april 1941, br. 1, str. 1

¹⁰ Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, nav. djelo, str. 407.

¹¹ Glas Crnogorca – organ Privremenog crnogorskog komiteta, *Administrativni komitet*, 19. april 1941, br. 1, str. 1.

¹² Isto, *Proglas Privremenog upravnog odbora crnogorskom narodu*, 19. april 1941, br. 1, str. 1.

¹³ Zoran Lakić, Radoje Pajović, Gojko Vukmanović, *Narodnooslobodilačka borba u Crnoj Gori 1941-1945 – hronologija događaja*, Titograd 1963, str. 12-13.

¹⁴ Radoje Pajović, nav. djelo, str. 41.

¹⁵ Glas Crnogorca – organ Privremenog crnogorskog komiteta, *Dozvola saobraćaja*, 19. april 1941, br. 1, str. 1

¹⁶ Zbornik, *Dokumenti kraljevine Italije 1941*, str. 29.

¹⁷ Isto, str. 28-29.

¹⁸ Đuro Vujović, *Lovčenski NOP odredi i područje njegovog djelovanja u Narodnooslobodilačkoj borbi 1941-1945*, Cetinje 1976, str. 27.

¹⁹ Zbornik, *Dokumenti kraljevine Italije 1941*, str. 28.

ni kretanja poslije 22.30 h, da bi 11. maja Musolinijevim ukazom na Cetinju bio osnovan Vojni sud.²⁰ Sud se nalazio pod komandom italijanske Više komande oružanih snaga u Albaniji i imao je pravo da sudi po italijanskom krivičnom pravu, kako Italijanima, tako i Crnogorcima.²¹

Među značajnijim događajima iz prvog perioda italijanske okupacije bila je posjeta kralja Vitorija Emanuela III Cetinju. Glas Crnogorca, koji sada izlazi dvojezično i to kao zvanično glasilo Visokog civilnog komesara, detaljno izvještava o posjeti. Kralj je u novinskim izvještajima prikazan kao neko ko voli Cetinje i Crnu Goru. Tako se on „zadržavao u razgovoru“ sa Cetinjanima „budući da je mnoge prepoznao još iz 1896. kada se vjerio i 1910. prilikom krunisanja kralja Nikole“. Navode da se „poduže zadržao sa jednim starim Crnogorcem koji je pripadao Vojnoj kući kralja Nikole“. ²² Posjećuje „oružnicu i pažljivo posmatra slavni barjak sa Vučjeg Dola“, a sa „naročitim uzbuđenjem“ obišao je „spavaću sobu kraljice Imperatorke, kada je bila još Princeza crnogorska“. Zadržao se u dugom razgovoru sa mitropolitom „Joakimom(sic!)“²³ i prisustvovao liturgiji u Cetinjskom manastiru, đe se ujedno poklonio grobu vojvode Mirka Petrovića-Njegoša“. Kralj je nakon toga napustio Cetinje, ali je, kako list prenosi, „još jedan put pogledao kuće, ulice, narod i Cetinje, kojeg je on vazda volio ali koje ovog puta ostaje nezaboravljeno u Njegovom velikom srcu Kralja i Čovjeka“. ²⁴ Pompezni izvještaji ipak nijesu prenijeli informacije da je veliki broj građana Cetinja ignorisao dolazak kralja, te da su kralja dočekali malobrojni crnogorski separatisti i sanjari obnove stare crnogorske države.²⁵ I prozori na zgradama su bili zatvoreni.²⁶ Kraljeva posjeta trajala je nepuna dva sata, od 9.30 do 11.15 h.²⁷

Italijani su u periodu maj-jul pokušali da iskoriste nezadovoljstvo Crnogoraca položajem u Kraljevini SHS/Jugoslaviji. To nezadovoljstvo, prouzrokovano diskriminatornim položajem Crne Gore, počelo je da se ispoljava odmah po proglašenju Kraljevine SHS. Već na izborima za Ustavotvornu skupštinu (1920) Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, u Crnoj Gori pobjeđu-

²⁰ Zoran Lakić, Radoje Pajović, Gojko Vukmanović, nav. djelo, str. 19-20.

²¹ Radoje Pajović, nav. djelo, str. 59.

²² Glas Crnogorca – La voce del Montenegro, *Posjeta Nj. V. Kralja Imperatora Cetinju – Narod crnogorski oduševljeno aklamira Suverena velike prijateljske Italije*, 18. maj 1941, br. 1, str. 1.

²³ Mitropolit se zvao Joanikije Lipovac.

²⁴ Glas Crnogorca – La voce del Montenegro, *Posjeta Nj. V. Kralja Imperatora Cetinju – Narod crnogorski oduševljeno aklamira Suverena velike prijateljske Italije*, 18. maj 1941, br. 1, str. 3.

²⁵ Dušan Martinović, nav. djelo, str. 64.

²⁶ Ustanak naroda Jugoslavije, *Simo Đžaković: Rad KPJ na Cetinju poslije okupacije 1941. godine*, knjiga 4, Beograd 1964, str. 727. U nastavku ću umjesto „Ustanak naroda Jugoslavije“ navoditi UNJ.

²⁷ Dušan Martinović, nav. djelo, str. 64.

ju partije koje su se zalagale za federativno uređenje. Među njima, kao najjača izlazi Komunistička partija Jugoslavije. Nezadovoljstvo je vremenom raslo, da bi svoj vrhunac doživjelo u drugoj polovini 30-ih godina, kada je organizovan veliki broj protesta protiv vlasti. U jednom protestu protiv vlasti, u okolini Cetinja (na Belvederu) ubijeno je od strane žandarma 6 protestanata, dok ih je na desetine ranjeno. Znajući da su Crnogorci bili nezadovoljni KJ, Italijani su uz pomoć domaćih separatista, 12. jula na Cetinju proglasili Nezavisnu Državu Crnu Goru. Time su željeli da stvore protektorat po uzoru na NDH. Koliku su podršku stanovništva imali u tom naumu govori činjenica da je već sutradan izbio najveći opštenarodni ustanak do tada u Evropi, a da je među prvima opalila puška u okolini Cetinja.

Cetinjani su, pod vođstvom KPJ, već početkom okupacije počeli pripreme za oružani ustanak. Partija je, po kapitulaciji jugoslovenske vojske, u gradu imala 8 partijskih ćelija²⁸, a u okolini 19.²⁹ Partijske ćelije su postojale gotovo u svim opštinama sreza Cetinje. Izuzetak su bile opštine Njeguši i Čeklići. Do početka ustanka nastupiće neke promjene u broju partijskih ćelija, tako da će se njihov broj smanjiti za tri.³⁰ Neposredno prije dolaska Italijana dva simpatizera KPJ zaposlena u policiju uspijevaju da spale spiskove komunista i povjerljive arhive u vezi njih.³¹ Tako su Italijani ostali bez vrijednih podataka o cetinjskim komunistima, što je dodatno doprinijelo stvaranju jake baze za početak ustanka.

Prije početka rata, na Cetinju je bio stacioniran 38. pješadijski puk³², a grad je bio sjedište Vojnog okruga i žandarmerije Zetske banovine.³³ Partija je imala svoje ljude unutar policije i Uprave banovine, koji su tokom april-

²⁸ Partijske ćelije u gradu su bile formirane po reonima i po profesijama. Po reonima su bile u Bogdanovom kraju, Donjem kraju, Donjem polju, Bajicama i jedna u centru grada. Po profesijama su osnovane među: radnicima, činovnicima i srednjoškolicima. UNJ, *Danica Marinović-Pejović: Cetinje u julskom ustanku*, knjiga 3, Beograd 1964, str. 49.

²⁹ Đuro Vujović, nav. djelo, str. 29.

³⁰ U riječkoj opštini će se nakon kapitulacije osnovati još jedna partijska ćelija, dok će se u njeeguškoj opštini formirati tri nove ćelije. Tokom maja, od osam cetinjskih ćelija će se formirati tri, dok će se partijska ćelija u Bjelošima, zbog netrpeljivosti članova rasformirati. Na kraju, partijska ćelija u Gradanima će se prikloniti partijskoj organizaciji u Crmnici, zbog bolje konekcije ove oblasti sa Crmnicom. Đuro Vujović, nav. djelo, str. 29. U Rvašima je došlo do formiranja dvije partijske ćelije jer je put Podgorica-Cetinje dijelio selo na pola. Kasnije su formirane i dva gerilska odreda, a dijelu sela sa lijeve strane ceste, koje je bliže Skadarskom jezeru, pripojeno je obližnje selo Bobija. UNJ, *Ilija Kostić: Rvaši – prve brigade ustanika na cesti Podgorica – Cetinje 13. jula 1941*, knjiga 3, Beograd 1964, str. 202.

³¹ Riječ je o policijskom pisaru Petru Tomaševiću i policijskom činovniku Vladu Uličeviću. UNJ, *Danica Marinović-Pejović: Cetinje u julskom ustanku*, knjiga 3, Beograd 1964, str. 53.

³² Puk se zvao „Njegoš“, a u svom sastavu je imao veliki broj komunista. Zbog toga su ga nazivali i „crveni puk“. UNJ, *Boško Brajović: Sjećanje na Aprilski rat i prve dane okupacije*, knjiga 6, Beograd 1964, str. 221.

³³ UNJ, *Špiro Lagator: Među prvim ustanicima*, knjiga 5, Beograd 1964, str. 337.

skog rasula uspjeli da sklone potrebni materijal za podizanje ustanka. Policija je pokušala da spriječi odnošenje oružja, čak su i neki oficiri zapucali, ali bez uspjeha.³⁴ Na dan ulaska italijanskih trupa, za nepuna dva sata, magacini sa oružjem su otvoreni i ispražnjeni.³⁵ Izvlačenju oružja pomagao je i Radoje Dakić Brko, član MK KPJ Beograd, koji je bio vojnik u autočeti na Cetinju.³⁶ Osim oružja, iz grada je iznesena i određena količina ljekova i sanitetskog materijala. Praksa sklanjanja oružja je nastavljena i poslije kraja Aprilskog rata, budući da je na sastanku PK KPJ za CG, Boku i Sandžak održanom 24. aprila u Veljem Brdu odlučeno da se formira *Komisija za prikupljanje i sklanjanje oružja, municije i drugog ratnog materijala*.³⁷ Jovo Kapičić je dobio zaduženje da rukovodi ovom akcijom za cetinjski, barski i bokotorski srez.³⁸ Pod uticajem ovog sastanka, opštinski komitet KPJ na Riječi Crnojevića 26. aprila donio je odluku da se počinje sa sklanjanjem oružja i tehnike, kao i da se utiče na stanovništvo da ne predaje oružje Italijanima. Ujedno bi počela i obuka skojevaca sa ciljem njihovog osposobljavanja da rukuju oružjem.³⁹ Koliko je bila uspješna ova akcija govori i činjenica da su Italijani poslije preuzimanja vlasti redovno tražili od stanovništva da preda oružje, budući da su zatekli prazne magacine. Uslov iz kapitulacije da se sva vojna oprema preda Italijanima ma će bila, u cetinjskom srezu nije ispunjen.⁴⁰ KPJ je takođe postavila svoje ljude na ulaze u Cetinje, kako bi presretali seljake koji su željeli da predaju oružje i odvrćali ih od takve namjere.⁴¹ Izvlačenje namirnica je teklo teže, jer je u metežu narod stihijski otvorio magacine i sklonio većinu životnih namirnica. I pored toga, do početka ustanka oformljeni su magacini namirnica u Ceklinu, Bokovu i Štitarima.⁴² Hranu su prikupljali odbori *Narodne pomoći*, koji su se početkom jula transformisali u *Narodnooslobodilačke fondove*. Za rukovodioca sreskog NOF-a bio je određen Vojo Ražnatović.⁴³ Tokom maja određena su mjesta za skladištenje oružja i sa njegovim skladištenjem i sakupljanjem se završilo do kraja mjeseca.

³⁴ UNJ, *Danica Marinović-Pejović: Cetinje u julskom ustanku*, knjiga 3, Beograd 1964, str. 52.

³⁵ UNJ, *Špiro Lagator: Među prvim ustanicima*, knjiga 5, Beograd 1964, str. 340.

³⁶ Batrić Jovanović, *Crna Gora u NOR i socijalističkoj revoluciji I*, Beograd 1960, str. 32.

³⁷ Članovi komisije su bili: Blažo Jovanović, Bajo Sekulić, Jovo Kapičić i Boško Đuričković. Zoran Lakić, Radoje Pajović, Gojko Vukmanović, nav. djelo, str. 14.

³⁸ UNJ, *Boško Brajović: Sjećanje na Aprilski rat i prve dane okupacije*, knjiga 1, Beograd 1964, str. 434.

³⁹ Zoran Lakić, Radoje Pajović, Gojko Vukmanović, nav. djelo, str. 15.

⁴⁰ UNJ, *Špiro Lagator: Među prvim ustanicima*, knjiga 5, Beograd 1964, str. 340.

⁴¹ UNJ, *Simo Džaković: Rad KPJ na Cetinju poslije okupacije 1941. godine*, knjiga 4, Beograd 1964, str. 726.

⁴² UNJ, *Danica Marinović-Pejović: Cetinje u julskom ustanku*, knjiga 3, Beograd 1964, str. 53.

⁴³ Isto, str. 56.

Skladišta su napravljena širom cetinjskog sreza, a najveće se nalazilo na Očinićima, đe je smješten i najveći dio materijala uzet sa Cetinja.⁴⁴ Za taj magacin je bio zadužen Veljko Marinović.⁴⁵ Jedino se u Katunskoj nahiji nije skladištilo oružje, ali se znalo koliko ga i kod koga ima.⁴⁶ Osim odbora za prikupljanje hrane i oružja, KPJ je oformila i štabove za prihvat, smještaj i ishranu izbjeglica, budući da su Crnu Goru preplavili izgnanici iz Vojvodine, Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Makedonije i sa Kosova. Jedan od tih štabova nalazio se i u Cetinju.⁴⁷

U Donjem kraju (Cetinje) je 28. maja održano savjetovanje MK KPJ za Cetinje na kojem su prenesene direktive o potrebi da se formiraju vojni odredi. Te vojne odrede trebalo je da čini od 10 do 30 ljudi. Svaka oformljena grupa bi imala svog vojnog i političkog rukovodioca. Odlučeno je da se formiraju i vojne komisije pri opštinama. Već krajem maja je u samom gradu formirano 20 takvih odreda, a formirani su i u ostalim djelovima sreza.⁴⁸ Za organizovanje odreda u srezu bio je zadužen Vojo Biljanović, delegat Pokrajinskog komiteta za vojna pitanja.⁴⁹ Pristupilo se obučavanju omladinaca u korišćenje oružja. Snažan podstrek organizovanju ustanka stigao je 22. juna, kada su sile Osovine napale Sovjetski Savez. KPJ u proglasu povodom invazije poziva narod Crne Gore, Boke i Sandžaka da „zbiju redove i ostvare čvrsto jedinstvo u borbi protiv okupatora“⁵⁰. Uz to, partija je organizovala i snažnu propagandnu kampanju, kako bi sebi privukla što više ljudi. Takođe su radili sve kako bi okupatoru poljuljali moral. Tako je krajem juna Pokrajinski komitet izdao antifašistički letak na italijanskom jeziku sa ciljem da se dijele italijanskim vojnicima i u njihovim redovima stvori pometnja. Grupa Cetinjana je uspjela da letke ubaci u kasarnu na Cetinju.⁵¹ Odgovor italijanskih vojnih vlasti je bio žestok, i već sutradan su strijeljana dva vojnika i jedan oficir kod kojih je pronađen ovaj propagandni materijal.⁵²

⁴⁴ UNJ, *Simo Đžaković: Rad KPJ na Cetinju poslije okupacije 1941. godine*, knjiga 4, Beograd 1964, str. 726.

⁴⁵ Batrić Jovanović, nav. djelo, str. 38.

⁴⁶ Đuro Vujović, nav. djelo, str. 33.

⁴⁷ Kod Crnogoraca se, zbog situacije sa izbjeglicama, javio bijes koji je zabrinuo i Macolinija, pa o tome piše svom Ministarstvu spoljnih poslova u nekoliko navrata. Radoje Pajović, nav. djelo, str. 42-43.

⁴⁸ Đuro Vujović, nav. djelo, str. 33-34.

⁴⁹ UNJ, *Danica Marinović-Pejović: Cetinje u julskom ustanku*, knjiga 3, Beograd 1964, str. 56.

⁵⁰ Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u jugoslovenskih naroda, *Borbe u Crnoj Gori 1941*, knjiga 1, Beograd 1950, str. 14.

⁵¹ UNJ, *Danica Marinović-Pejović: Cetinje u julskom ustanku*, knjiga 3, Beograd 1964, str. 55.

⁵² Letke su dijelili Tomaš Žižić, Luka Ivanišević i Simo Đžaković, po naredbi sekretara Nika Rolovića. UNJ, *Simo Đžaković: Rad KPJ na Cetinju poslije okupacije 1941. godine*, knjiga 4, Beograd 1964, str. 733.

Politbiro CK KPJ sastao se 4. jula 1941. godine u Beogradu i donio odluku o podizanju opšteg ustanka. U Crnu Goru je upućen Milovan Đilas, koji je dobio zadatak da bude opunomoćenik partije i zajedno sa crnogorskim rukovodstvom rukovodi ustankom.⁵³ Radi što boljeg organizovanja ustanka, održan je 8. jula sastanak PK KPJ u Stijeni Piperskoj. Na sastanku je odlučeno da ustanak počne što prije. Bilo je potrebno da postojeće vojne formacije prerastu u gerilske odrede, koji bi imali zadatak da napadaju italijansku infrastrukturu, karabinjerske stanice, manje italijanske vojne kolone i sl.⁵⁴ Odluke sa ovog sastanka iznesene su na sastanku MK KPJ – Cetinje 10. jula. Sastanku su prisustvovali Bajo Sekulić i Niko Vučković (tada član okružnog komiteta KPJ za cetinjski srez), a održan je u kući Voja Ražnatovića⁵⁵. Složili su se da treba podići ustanak što prije, ali ne prije nedelje 13. jula. Do tada bi (12. uveče) svi „kompromitovani“ simpatizeri i članovi partije napustili grad i pridružili se gerilskim odredima, dok bi „nekompromitovani“ ostali u gradu i čekali dalja naređenja za sprovođenje akcija.⁵⁶ Polovina bombi iz partijskog magacina (25 kom) je ostavljena za grad, a ostalo je izvučeno van grada.⁵⁷ U početku je stigla direktiva da se ne ruše putevi, kao i da se ne prekida poštanski i civilni saobraćaj. Direktiva je promijenjena 12. jula, kada je naređeno da se blokiraju putevi ka Cetinju.⁵⁸ Smatra se da je do izbijanja ustanka na području cetinjskog sreza bilo dvadeset sedam odreda sa 1.050 boraca spremnih za borbu protiv okupatora.⁵⁹

Kao što je bilo planirano, MK je napustio Cetinje i preselio se na Bokovo 12. jula uveče. Veza sa gradom se održavala preko radnika Leke Markupa i studenta Sveta Martinovića. Sjedište okružnog komiteta je bilo na Gornjem Ceklinu.⁶⁰ Ustanak u cetinjskom srezu počinje u noći 12/13. jula, kada su gerilske jedinice blokirale put Čevo–Cetinje u reonu Simunje–Čekanje, dok su u Čekličima prekinuli telegrafsko-telefonske veze. Akcije počinju 13. jula u 2.30 h, kada su odredi iz Čeva, Bjelica i Cuca⁶¹ napali posadu

⁵³ Batrić Jovanović, nav. djelo, Beograd 1960, str. 73.

⁵⁴ Zoran Lakić, Radoje Pajović, Gojko Vukmanović, nav. djelo, str. 33–34.

⁵⁵ UNJ, *Danica Marinović-Pejović: Cetinje u julskom ustanku*, knjiga 3, Beograd 1964, str. 58.

⁵⁶ Zbornik, *Borbe u Crnoj Gori 1941*, str. 26.

⁵⁷ Isto. str. 27.

⁵⁸ Isto. str. 26–27.

⁵⁹ Odredi su formirani na Cetinju (3), Bajicama (1), Ljubotinju (4), Građanima (1), Radomiru (1), Donjem Ceklinu (4), Gornjem Ceklinu (3), Sokolskoj opštini (3), Konaku (1), Njegušima (2), Čekličima (1), Cucima (1), Čevu (1) i Bjelcima (1). Batrić Jovanović, nav. djelo, str. 54–55.

⁶⁰ UNJ, *Danica Marinović-Pejović: Cetinje u julskom ustanku*, knjiga 3, Beograd 1964, str. 60.

⁶¹ Četiri odreda: Cucki, Bjelički, Velestovsko-zagrebsko-markovski i Ubalski u jačini od 150 ljudi. UNJ, *Danica Marinović-Pejović: Cetinje u julskom ustanku*, knjiga 3, Beograd 1964, str. 62.

na Čevu u jačini od 10 karabinjera i 5 žandarma. Posada je bila smještena u zgradi bivše osnovne škole i u lokalnoj žandarmerijskoj stanici.⁶² Dan prije, Čevo je napustio odred od 40 crnokošuljaša, što je pomoglo ustanicima u borbi.⁶³ Italijani su se ubrzo predali i bivaju razoružani. Ustanici formiraju komandno mjesto i postavljaju Aleksandra Aca Vukotića za komandanta. Po prestanku borbi, u Čevu se okupilo oko 150 seljaka, kojima su Blagota Mićunović i Peko Dapčević održali govore.⁶⁴ Sa zбора, gerilci su se uputili ka Cetinju. Razoružali su italijansku posadu u Resni i u Čekličima.⁶⁵ Do kraja dana, ustanici su presreli i porazili Italijane koji su popravljali telefonske linije i koji su patrolirali, da bi uveče zauzeli pozicije na reonu Čekanje–Dubovik. Time je prekinuta veza Cetinja sa Kotorom, Danilovgradom, Njegušima i ostatkom Katunske nahije.⁶⁶ Iako je bilo planirano⁶⁷, na Njegušima nije došlo do likvidacije italijanskog odreda. Karabinjeri su dobili informaciju da se sprema napad.⁶⁸ Razlog nesprovođenja akcije je bio u snažnoj agitaciji proitalijanskih elemenata u selu, koji su ubjeđivali gerilce da nije momenat za akciju. Time je otežan posao odredima koji su blokirali Čekanje.⁶⁹ Operativni plan za njegušku opštinu je ispunio samo čavorsko-kustudijski odred, koji je uništio italijansku stražu na Ivanovim koritima i porušio puteve Lovćen – Cetinje i Lovćen – Kotor.⁷⁰

Na putu Cetinje – Podgorica operisali su odredi iz riječke i sokolske opštine, koji su napadali italijanske patrole iz zasjede. Tako je patrola iz Rijeke Crnojevića upala u zasjedu odreda iz Meteriza na Pavlovoj strani i bila razoružana i zarobljena.⁷¹ Italijanske patrole poslate prema Cetinju takođe su odbijene. U reonu Mekavac – Dobrsko selo, sokolski i gornjoceklinski odred su uhvatili u zasjedu italijansku patrolu iz pravca Cetinja i uništili je.⁷² Uporedo sa ovim akcijama, jedan odred iz Gornjeg Ceklina je u reonu Koščela napao motorizovanu kolonu crnokošuljaša.⁷³ Ova motorizovana kolona krenula je iz Podgorice. Rvaški i Drušići nijesu uspjeli da je zaustave i kolona je neometano ušla u Rijeku Crnojevića. Nakon kratkog zadržavanja, krenula

⁶² Đuro Vujović, nav. djelo, str. 42.

⁶³ Zoran Lakić, Radoje Pajović, Gojko Vukmanović, nav. djelo, str. 40.

⁶⁴ Đuro Vujović, nav. djelo, str. 42.

⁶⁵ Zoran Lakić, Radoje Pajović, Gojko Vukmanović, nav. djelo, str. 44–45.

⁶⁶ UNJ, *Danica Marinović-Pejović: Cetinje u julskom ustanku*, knjiga 3, Beograd 1964, str. 62.

⁶⁷ Zbornik, *Borbe u Crnoj Gori 1941*, str. 28.

⁶⁸ Zbornik, *Dokumenti kraljevine Italije 1941*, str. 116.

⁶⁹ UNJ, *Danica Marinović-Pejović: Cetinje u julskom ustanku*, knjiga 3, Beograd 1964, str. 62.

⁷⁰ Đuro Vujović, nav. djelo, str. 44, Straža je napadnuta u noći između 13. i 14. jula. Zbornik, *Dokumenti kraljevine Italije 1941*, str. 117.

⁷¹ UNJ, *Nikica Janković: Naš gerilski odred u prvoj godini rata*, knjiga 6, Beograd 1964, str. 450.

⁷² Đuro Vujović, nav. djelo, str. 42–43.

⁷³ Zoran Lakić, Radoje Pajović, Gojko Vukmanović, nav. djelo, str. 43.

je dalje ka Cetinju, da bi je u Košćelama poslije kraće borbe uništio pomenu- ti gornjoceklinski odred.⁷⁴ Prolazak crnokošušaškog odreda kroz Rijeku od- godio je ustanički napad na naselje za pola sata, budući da je bilo dogovore- no da akcije počnu u 15.00 h.⁷⁵ Napad je bio žestok i poslije pola sata borbe, Italijani se predaju.⁷⁶ Istovremeno se posada u Žabljaku Crnojevića predala skoro bez borbe.⁷⁷ Oslobođenjem Rijeke Crnojevića uspješno je završen prvi dan borbi odreda iz riječke i sokolske opštine.

Ustanički odredi su 13. jula oko 6 sati ujutro zauzeli položaje na putu Cetinje – Budva. Oni su napali nekoliko italijanskih patrola i uništili ih, čime je i ovaj putni pravac bio u blokadi.⁷⁸ Razvoj situacije je uznemirio Italijane i oni su poslali jedan bataljon sa šest tenkova u ovom pravcu. Italijanska ko- lona se sukobila sa ustaničkim odredima kod Obzovice. Iako nijesu bili spre- mili zasjedu, ustanici prihvataju borbu. Italijani su uspjeli da odbace ustani- ke i poprave oštećenu cestu. Nastavili su za Budvu, a tenkovi su se vratili ka Cetinju. Tenkovi su u povratku upali u zasjedu koju su napravile Konadžije i poslije kraće borbe nastavili ka Cetinju. Tom prilikom su bombama ošteće- na dva italijanska tenka. U borbama na Obzovici poginuo je Petar Banović, prva žrtva Trinaestojulskog ustanka⁷⁹

Borbe su u cijelom cetinjskom srezu, izuzimajući Njeguše, 14. jula dobile masovni karakter. Kada se čulo za prve akcije, stanovništvo koje nije bilo u vojnim odredima počelo je da pristiže u pomoć ustanicima. To je do- prinijelo masovnosti ustanka, ali je i stvorilo problem organizatorima, jer ni- jesu računali na tako veliki odziv. U izvještaju MK KPJ – Cetinje članovi se žale da su se zbog pristupa novih boraca gerilski odredi raspali i da je borba dobila frontalni karakter. Time je popustila disciplina, koja je krasila manje gerilske odrede.⁸⁰ Pokušaji partijskih članova da reorganizuju novopridošle mase tekao je sporo⁸¹, a među borcima se javila i želja da se napadne Ceti- nje⁸². Međutim, nakon bombardovanja i italijanskog paljenja nekih sela, mor- al je počeo da opada.

Ustanak je iznenadio Italijane. Macolini izvještava svoje nadređene da njegove obavještajne strukture, kao ni poslanici na Petrovdanski sabor,

⁷⁴ UNJ, *Danica Marinović-Pejović: Cetinje u julskom ustanku*, knjiga 3, Beograd 1964, str. 63

⁷⁵ Đuro Vujović, nav. djelo, str. 43.

⁷⁶ UNJ, *Janko Lopičić: Trinaestojulski ustanak pod Obodom*, knjiga 2, Beograd 1964, str. 730

⁷⁷ Isto, str. 730.

⁷⁸ Zoran Lakić, Radoje Pajović, Gojko Vukmanović, nav. djelo, str. 42.

⁷⁹ Đuro Vujović, nav. djelo, str. 45.

⁸⁰ Zbornik, *Borbe u Crnoj Gori 1941*, str. 28.

⁸¹ Isto, str. 28.

⁸² UNJ, *Đoko Vukčević: Ljubotinjsko-građanska opština u julskom ustanku*, knjiga 5, Beograd 1964, str. 161. To bi bilo tekško izvodljivo, budući da se po nekim procjenama u Cetinju nalazilo od 1800 do 2000 italijanskih vojnika. UNJ, *Andrija Pejović: Borba u Košćelama (15. jul 1941)*, knjiga 2, Beograd 1964, str. 141.

nijesu imali saznanja da će doći do ustanka.⁸³ Italijani su se brzo oporavili od početnog šoka i odmah su pristupili organizovanju borbe protiv ustanika. Već 14. jula *Operativno odjeljenje vrhovne komande* donosi „mjere za suprotstavljanje situaciji u Crnoj Gori“. Mjerama je predviđeno da se italijanske snage u Crnoj Gori pojačaju trupama iz armija koje se nalaze u Albaniji i na Kosovu. Naređeno je da se probije blokada Cetinja iz pravca Podgorice i Bara. Dan po početku ustanka pristižu odredi iz Skadra i Elbasana u Podgoricu sa ciljem da služe kao podrška probijanju komunikacije ka Cetinju.⁸⁴ Takođe je odlučeno da se jedna eskadrila iz Skadra prebaci u Podgoricu, kako bi lakše djelovala po ciljevima.⁸⁵ Sa blokiranim Cetinjem je uspostavljen „vazdušni most“. Jedan mali avion je svakodnevno donosio poštu i druge materijale za civilni komesarijat i komandu divizije *Mesina*.⁸⁶ Na Cetinju je uveden policijski čas (od 21:00 do 5:00), određeno vrijeme rada lokala i radnji (od 7:00 do 20:00), a naređeno je građanima da predaju svoje radio prijemnike u roku od dva dana. U suprotnom prijetila je kazna zatvora od 6 mjeseci i novčana kazna od 5.000 lira.⁸⁷ Italijani su shvatili opasnost od širenja ustanka, jer je prema njihovim izvještajima „teritorija Crne Gore veoma surova i teška“ i ako se „gerila pravovremeno ne uguši, mogla bi prouzrokovati velike neugodnosti“. Smatrali su da postoji opasnost i od povezivanja ustanika sa nezadovoljnim stanovništvom iz „stare Srbije i Hrvatske“, što bi prouzrokovalo eskalaciju sukoba i stvorilo dodatne probleme za Italijane.⁸⁸

Italijanski napad protiv crnogorskih ustanika je prva velika ofanziva okupatora na prostoru nekadašnje Kraljevine Jugoslavije koja je pokrenuta poslije kapitulacije. Na gušenju ustanka u Crnoj Gori pokrenut je XIV armijski korpus, podržan avijacijom i mornaricom. Za gušenje ustanka određeno je ukupno više od 100.000 vojnika.⁸⁹ Pircio Biroli, komandant oružanih snaga u Albaniji, 15. jula izdaje naredbu za gušenje ustanka u Crnoj Gori, uz riječi da ono bude „krajnje strogo i primjerno“.⁹⁰ Gušenje ustanka povjereno je generalu Luidiju Mentasiju. Glavnina italijanskih snaga je grupisana u širem reonu Podgorice, odakle je lako mogla da napreduje u svim pravcima. Za operacije prema Cetinju opredijeljene su divizije *Pulsterija* (koja je treba-

⁸³ Zbornik, *Dokumenti kraljevine Italije 1941*, str. 233 On u svom dopisu tvrdi da pobuna nije izraz nezadovoljstva, već je nastala po „široko zasnovanom planu komunističkog i sveslovenskog obilježja“.

⁸⁴ Isto, str. 115.

⁸⁵ Isto, str. 123.

⁸⁶ Batrić Jovanović, nav. djelo, str. 100.

⁸⁷ Zoran Lakić, Radoje Pajović, Gojko Vukmanović, nav. djelo, str. 47.

⁸⁸ Zbornik, *Dokumenti kraljevine Italije 1941*, str. 128.

⁸⁹ Mladenko Colić, *Pregled operacija na jugoslovenskom ratištu 1941-1945*, Beograd 1988, str. 38.

⁹⁰ Radoje Pajović, nav. djelo, str. 86.

la iz pravca Podgorice da se probije do Cetinja), *Taro* (koja je prebačena morem do Herceg Novog, Kotora i Bara, sa ciljem da se njeni djelovi probijaju ka Cetinju iz pravca Bara i Kotora) i *Mesina* (čiji su se djelovi nalazili u blokiranom Cetinju sa zadatkom da učestvuju u deblokadi grada).⁹¹ Italijanska komanda je smatrala da je za slamanje ustanka najvažnije uspostaviti kontrolu nad „pravougaonikom Boka Kotorska-Nikšić-Podgorica-Bar“ a u centru tog „pravougaonika“ se upravo nalazio cetinjski srez.⁹²

I prije koncentracije ovih jakih snaga, Italijani su pokrenuli ofanzivu protiv ustanika. Ustaničke položaje su napali iz pravca Podgorice. Prvi na udaru Italijana, u ranim jutarnjim časovima 14. jula, našli su se Rvaši. Poslije duge borbe, divizija *Mesina* uspijeva da u popodnevnim časovima odbaci gerilce od puta Rvaši-Drušići-Pavlova strana-Šindon i da oko 23:00h tog dana uđu u Rijeku Crnojevića.⁹³ Prema svjedočenju učesnika ove borbe, napravljena je greška, jer su i pored boljeg položaja, ustanici ranije nego što je trebalo napali italijanske trupe. Time su otkrili svoj položaj i Italijani su ih zasuli minobacačkom i mitraljeskom vatrom. Pod takvim pritiskom bili su primorani da napuste položaje. Nakon toga Italijani ulaze u Rijeku Crnojevića.⁹⁴ U ovom prodoru napadači su upali u sela Rvaše, Drušiće i Šindon, đe su ubijali civile i palili kuće.⁹⁵ Dok su trajale borbe oko Rvaša, cijeli 14. jul italijanska artiljerija je iz Cetinja gađala sela duž puta za Rijeku Crnojevića, sa posebnom pažnjom na teritoriju od Dobrske ploče do Koščela.⁹⁶ Tokom noći između 14. i 15. jula, italijanski motorizovani bataljon krenuo je iz Rijeke Crnojevića ka Cetinju. Ustanici su napravili zasjedu u mjestu Koščele, na 5 kilometara od Cetinja.⁹⁷ Prvi Italijani su se pojavili oko jedan sat poslije ponoći.⁹⁸ Bitka je otpočela i trajala je cijelu noć i jutro. Završila se oko podna 15. jula, kada su se Italijani zbog velikih gubitaka, bezizlazne situacije i

⁹¹ Mladenko Colić, nav. djelo, str. 39.

⁹² Biroli je u svom izvještaju od 23. jula 1941. godine pisao da je napredovanje u crnogorskom kraju veoma otežano zato što je „crnogorsko zemljište 4/5 planinsko, sa ostrim i strmim liticama“, koje se može uporediti sa „najtežim kraškim reonima između Klane i Kastava“ (danas se ova dva mjesta nalaze u Hrvatskoj). Teren onemogućava uspješno korišćenje artiljerije i avijacije. Neprijatelj je „ratoboran i fanatičan“ i opasno je prodirati u dubinu ako se ne obezbijedi pozadina. Smatra da ni uz pomoć Oskara, italijanskih kolonijalnih trupa iz sjeverne Albanije, ne bi moglo brže da se nastupa. Zbornik, *Dokumenti kraljevine Italije 1941*, str. 188-189.

⁹³ UNJ, *Ilija Kostić: Rvaši – prve brigade ustanika na cesti Podgorica – Cetinje 13. jula 1941*, knjiga 3, Beograd 1964, str. 206.

⁹⁴ UNJ, *Nikica Janković: Naš gerilski odred u prvoj godini rata*, knjiga 6, Beograd 1964, str. 452.

⁹⁵ UNJ, *Ilija Kostić: Rvaši – prve brigade ustanika na cesti Podgorica – Cetinje 13. jula 1941*, knjiga 3, Beograd 1964, str. 206.

⁹⁶ Đuro Vujović, nav. djelo, str. 50-51.

⁹⁷ Batrić Jovanović, nav. djelo, str. 116.

⁹⁸ Đuro Vujović, nav. djelo, str. 51.

velike vrućine predali.⁹⁹ Poginulo je 70, ranjeno 440 a zarobljeno 800 italijanskih vojnika. Zaplijenjena je velika količina ratnog materijala.¹⁰⁰ Dio automatskog materijala Italijani su prije predaje oštetili i demontirali, a djelove razbacali po bojištu.¹⁰¹ Zaplijenjeni vojni materijal nije samo podijeljen odredima u cetinjskom srezu, već je poslat i drugim vojnim gerilskim formacijama u Crnoj Gori, a dio vojne opreme stigao je i u Hercegovinu.¹⁰² Oko 80 vojnika i oficira je uspjelo da pobjegne prema Ulićima, ali su ubrzo pohvatani u reonu Dobrske ploče.¹⁰³ Zarobljeni Italijani sprovedeni su u Ljubotinju¹⁰⁴ i Crmnicu, dok su teški ranjenici prebačeni u Rijeku Crnojevića.¹⁰⁵ Zarobljenim Italijanima je Peko Dapčević održao propagandni govor na španskom u kojem je objasnio ciljeve borbe crnogorskog naroda i pozvao vojnike na neposlušnost prema oficirima i fašističkoj komandi.¹⁰⁶ Dok su sprovedeni, Italijani su, prema svjedočanstvu učesnika, počeli da pjevaju „Avanti popolo“.¹⁰⁷ Među zarobljenim Italijanima nalazili su se i crnokošuljaši, koji su pokušali da se kamufliraju tako što su se prije zarobljavanja skinuli i ostali u potkošuljama.¹⁰⁸ Jedina greška gerilaca dogodila se nakon bitke. Komanda je odredila borce koji su morali da unište automobile i kamione, budući da se ova mehanizacija nije mogla koristiti za potrebe gerilskog ratovanja na ovom po-

⁹⁹ UNJ, *Đoko Vukčević: Ljubotinjsko-građanska opština u julskom ustanku*, knjiga 5, Beograd 1964, str. 159.

¹⁰⁰ Zoran Lakić, Radoje Pajović, Gojko Vukmanović, nav. djelo, str. 54.

¹⁰¹ Zbornik radova, *Revolucionarni pokret u srezu cetinjskom*, Titograd 1988, str. 299.

¹⁰² UNJ, *Đoko Vukčević: Ljubotinjsko-građanska opština u julskom ustanku*, knjiga 5, Beograd 1964, str. 160.

¹⁰³ Batrić Jovanović, nav. djelo, str. 118.

¹⁰⁴ UNJ, *Đoko Vukčević: Ljubotinjsko-građanska opština u julskom ustanku*, knjiga 5, Beograd 1964, str. 159. Riječ je o italijanskoj socijalističkoj pjesmi, koja je poznata i kao „Bandiera rossa“.

¹⁰⁵ UNJ, *Andrija Prlja: Ustanak u Ljubotinju 1941. godine*, knjiga 6, Beograd 1964, str. 29.5

¹⁰⁶ UNJ, *Andrija Pejović: Borba u Košćelama (15. jul 1941)*, knjiga 2, Beograd 1964, str. 149. Govor je održan na španskom zbog sličnosti italijanskog i španskog jezika. Borba je u broju od 15. novembra 1941. prenijela navodne djelove ovog govora: „Vi braćo, dovedeni ste ovdje od strane fašista, neprijatelja i vašeg i našeg naroda, da ubijate i hapsite Crnogorce, koji se bore za slobodu i vašu i našu... Setite se vaših majki, vaše dece, koja gladuju u Italiji i koje niste videli evo pet godina, otkako vas je Musolini bacio u Afriku, Španiju, pa evo i ovde kod nas doveo... Mi smo braća... Mi vas puštamo da idete kućama, da razbijete lance koji vas okivaju... Pozdravite našu braću radnike i seljake u Italiji...“ Istorijski arhiv KPJ, *Borba 1941*, tom 1, knjiga 1, Beograd 1949, str. 270.

¹⁰⁷ UNJ, *Đoko Vukčević: Ljubotinjsko-građanska opština u julskom ustanku*, knjiga 5, Beograd 1964, str. 159. Riječ je o italijanskoj socijalističkoj pjesmi, koja je poznata i kao „Bandiera rossa“. Iako su pjevali pjesmu i uzvikivali komunističke parole, može se smatrati da je većina njih to radila iz straha za svoj život, budući da su u represalijama koje su uslijedile poslije gušenja ustanka prednjačili zarobljeni Italijani. Đuro Vujović, nav. djelo, str. 67.

¹⁰⁸ UNJ, *Đoko Vukčević: Ljubotinjsko-građanska opština u julskom ustanku*, knjiga 5, Beograd 1964, str. 160.

dručju. Borci koji su pristupili izvršenju zadatka ipak mu nijesu bili dorasli. Oni su, ili zbog neznanja,¹⁰⁹ ili zbog nedostatka vremena¹¹⁰ bezuspješno pokušali da unište vozila. Kamione i automobile su sjekirama i maljevima lupali, noževima i bajonetima sjekli gume, uništavali akumulatore i druge lomljive djelove.¹¹¹ Tako oštećene kamione su Italijani veoma lako mogli da poprave, što su kasnije i uradili.¹¹² Zbog ovog propusta, borci koji su sprovodili zadatak su kritikovani od partijskog rukovodstva, a njihov rukovodilac Stevo P. Mašanović je partijski kažnjen.¹¹³

Istog dana kada se vodila borba na Košćelama, italijanska kolona je malo poslije 5:00 časova ujutro krenula iz Kotora ka Njegušima.¹¹⁴ Dan ranije, komanda na Njegušima je dobila ultimatum da se preda, jer će u protivnom biti uništena.¹¹⁵ Zato je organizovana kolona koja je imala zadatak da očisti put Kotor – Njeguši, donese odredu na Njegušima jedan sanduk bombi i da nakon toga očiste putni pravac Njeguši – Cetinje i uspostave vezu sa gradom. Za potrebe ove akcije obezbijedili su i 4 laka tenka.¹¹⁶ Kolona je marširala bez prekida do posljednje serpentine, kada su naišli na prepreke¹¹⁷ postavljene od odreda pod komandom Jola Vrbice¹¹⁸ noć prije.¹¹⁹ Prepreke su uklonjene, kuće u Žanjevom Dolu i Krstcu pretresene i italijanska kolona je ušla u Njeguše. Uspostavljena je veza sa Kotorom i kolona je nastavila dalje ka Cetinju.¹²⁰ Stigli su u selo Čekanje, gdje su krenuli sa pretresanjem kuća.¹²¹ Oko 11:00 sati napadaju ih ustaničke snage sa Čeva i iz Bjelica. Počela je tročasovna borba. Kada su vidjeli da im prijeti uništenje, Italijani su oko 14:00 krenuli u proboj ka Duboviku i Cetinju. Predveče Italijani stižu na Cetinje, a njihove snage su prepolovljene. I pored toga što su se Italijani probili do Cetinja, blokada je nastavljena. Jedini uspjeh ove akcije je bilo čišćenje puta Kotor – Njeguši i uspostavljanje telefonske veze između dva mjesta.¹²²

¹⁰⁹UNJ, *Andrija Pejović: Borba u Košćelama (15. jul 1941)*, knjiga 2, Beograd 1964, str. 151.

¹¹⁰UNJ, *Đoko Vukčević: Ljubotinjsko-građanska opština u julskom ustanku*, knjiga 5, Beograd 1964, str. 160.

¹¹¹UNJ, *Andrija Pejović: Borba u Košćelama (15. jul 1941)*, knjiga 2, Beograd 1964, str. 151.

¹¹²Batrić Jovanović, nav. djelo, str. 119.

¹¹³Zbornik, *Revolucionarni pokret u srezu cetinjskom*, str. 301.

¹¹⁴Zbornik, *Dokumenti kraljevine Italije 1941*, str. 196.

¹¹⁵Đuro Vujović, nav. djelo, str. 55.

¹¹⁶Zbornik, *Dokumenti kraljevine Italije 1941*, str. 197.

¹¹⁷Isto, str. 197.

¹¹⁸Jole Vrbica je u toku jenjavanja ustanka pao u ruke Italijanima, koji su ga strijeljali. UNJ, *Danica Marinović-Pejović: Cetinje u julskom ustanku*, knjiga 3, Beograd 1964, str. 70.

¹¹⁹Đuro Vujović, nav. djelo, str. 45.

¹²⁰Zbornik, *Dokumenti kraljevine Italije 1941*, str. 197.

¹²¹Isto, str. 198.

¹²²Zoran Lakić, Radoje Pajović, Gojko Vukmanović, nav. djelo, str. 55.

Dva dana kasnije (17. jula), motorizovani odred crnoškošuljaša je krenuo od Bara ka Budvi, u koju stiže uveče. Sljedećeg jutra uputio se ka Cetinju sa ciljem da iz ovog pravca deblokira grad.¹²³ Bataljon je napredovao ka Brajićima uz sadejstvo artiljerijske paljbe sa italijanskih brodova i bombardovanje terena iz tri aviona tipa „savoja“.¹²⁴ Kada su Italijani ušli u Brajiće, počeli su da pale kuće.¹²⁵ Ustanici su zasjedu postavili na izlazu iz sela. Nakon pola sata, Italijani kreću ka Cetinju. Iako su se ustanici dogovorili oko trenutka otvaranja vatre, brajićki ustanici su, vjerovatno revoltirani italijanskim paljenjem njihovog sela, preuranjeno otvorili vatru na italijansku kolonu.¹²⁶ Ostali ustanici koji su čekali u zasjedi, prihvatili su borbu. Ona je trajala do 15:00 časova.¹²⁷ Svi pokušaji da se uz pomoć brodske i avionske paljbe probije obruč bili su bezuspješni i italijanski bataljon se predao. Jedan zarobljeni oficir je smatrao da je za poraz kriva avijacija, koja ih je pogrešno obavijestila da su položaji oko Brajića čisti.¹²⁸ Ovo je posljednja pobjeda ustaničkih snaga u cetinjskom srezu tokom Trinaestojulskog ustanka.

Dan prije bitke na Brajićima, divizija *Pulsterija* uputila se iz Podgorice ka Cetinju, sa ciljem da na ovom pravcu deblokira grad. Do kraja dana, italijanski vojnici su stigli na Barutanu, đe su prenoćili. Put nastavljaju sljedećeg jutra i to u dvije kolone. Jedna se kretala preko Rijeke Crnojevića, a druga pravcem Carev laz-Meterizi-Jankovići-Ulići-Dobrska ploča.¹²⁹ Na svom napredovanju, Italijani nijesu nailazili na otpor. Razlog je u tome što je tog dana odredima stigla direktiva PK da se neprijatelj ne napada. To je dovelo do povlačenja gerilskih odreda pred nastupajućim neprijateljem.¹³⁰ Direktiva je donesena sa ciljem da se frontalno ratovanje zamijeni gerilskim akcijama, jer je postojao strah da će se izgubiti kontrola nad masama. Transformacija ustaničke vojske u gerilske odrede mogla se postići jedino rasformiranjem ustaničkih jedinica i stvaranjem gerilskih odreda. Ovakva odluka je imala negativne posljedice i snažno je uticala na moral ustanika.¹³¹ Na drugoj strani, *Pulsterija* je nastavila napredovanje ka Cetinju. Njene dvije kolone su se u 17:00 časova sastale na Dobrskoj ploči i krenule dalje ka gradu. Vojnici divizije *Mesina* izlaze iz grada sa ciljem da se što prije sastanu sa nastupajućim italijanskim

¹²³Batrić Jovanović, nav. djelo, str. 143.

¹²⁴Đuro Vujović, nav. djelo, str. 75.

¹²⁵UNJ, *Vladimir Rolović: Crmnica u prvim danima rata*, knjiga 1, Beograd 1964, str. 711.

¹²⁶Đuro Vujović, nav. djelo, str. 75-76.

¹²⁷Batrić Jovanović, nav. djelo, str. 144.

¹²⁸UNJ, *Marko Stanišić: Borba kod Brajića 18. jula 1941. godine*, knjiga 5, Beograd 1964, str. 785.

¹²⁹Đuro Vujović, nav. djelo, str. 73-74.

¹³⁰Zbornik, *Borbe u Crnoj Gori 1941*, str. 28.

¹³¹Đuro Vujović, nav. djelo, str. 74. Komanda je brzo utvrdila da se napravila greška u vezi transformacije odreda, ali bilo je kasno. Zoran Lakić, Radoje Pajović, Gojko Vukmanović, nav. djelo, str. 68.

trupama U kasnim večernjim satima spajaju se vojnici dvije divizije.¹³² Time je Cetinje, na prelazu iz 18. u 19. jul deblokirano. Razbijanju blokade dosta je pomogla direktiva PK o izbjegavanju borbi, ali i pored toga, ustanički bataljoni bi se teško izborili sa napredujućim italijanskim snagama.

Italijanski vojnici su veoma surovo postupali prema crnogorskim civilima i selima. Još u prvim borbama tokom ustanka, oni su redovno palili sela koja im se nađu na putu. Odmah su stradali već pomenuti Rvaši, Drušići i Šindon. Praksa je nastavljena u narednom periodu, a čak se protiv toga bunio Macolini, smatrajući da će netrpeljivost Crnogoraca samo porasti i da će Italijani izgubiti „i ono malo naklonosti što su imali“.¹³³ Žestina represalija čudi kada se vidi da su se ustanici fino ophodili prema zarobljenim italijanskim vojnicima, kojih je u cetinjskom i barskom srezu bilo oko 1000.¹³⁴ Oni su zarobljenicima pružali medicinsku pomoć i puštali ih na slobodu, dok je bila praksa da se italijanski oficiri zadrže.¹³⁵ Sa mrtvih se skidalo samo oružje, a satovi i drugi predmeti nijesu dirani.¹³⁶ Jedino se oštro postupalo prema crnokošuljašima, koji su redovno strijeljani na licu mjesta.¹³⁷ Po deblokadi grada nastupile su represalije prema građanima Cetinja. Prvo su 19. jula strijeljali dva Strugara, zbog oružja koje su posjedovali.¹³⁸ Istog dana donesena

¹³² Đuro Vujović, nav. djelo, str. 74.

¹³³ Zbornik, *Dokumenti kraljevine Italije 1941*, str. 175-

¹³⁴ Đuro Vujović, nav. djelo, str. 65.

¹³⁵ Isto, str. 66.

¹³⁶ Takvo ponašanje je izazivalo čuđenje Italijana. UNJ, *Danica Marinović-Pejović: Cetinje u julskom ustanku*, knjiga 3, Beograd 1964, str. 67.

¹³⁷ O tome piše i Pircio Biroli u svom izvještaju Vrhovnoj komandi od 2. avgusta 1941. Navodi primjer Brajića da su svi zarobljeni crnokošuljaši strijeljani, ali napominje da su vojnici regularne vojske redovno puštani na slobodu. Za postupanje prema crnokošuljašima krivi propagandu koja ih prikazuje kao „pljačkaše i silovatelje“, što je po njemu „potpuno lažno, bez potrebe da se dokazuje“. Zbornik, *Dokumenti kraljevine Italije 1941*, str. 250. U našoj historiografiji postoji razmimoilaženja oko toga da li su gerilci ubijali zarobljene crnokošuljaše. Tako Đuro Vujović navodi koliko je crnokošuljaša pobijeno poslije bitke na Brajićima i đe (nav. djelo, str. 77), dok Andrija Pejović smatra da ni jedan crnokošuljaš nije ubijen tokom julskih dana i da su se strijeljanja dešavala kasnije, poslije akcija „čišćenja terena“. On navodi da su ustanici na Brajićima zbog opasnosti od zaraze spalili tijela italijanskih vojnika zajedno sa kamionima, a da je Biroli to namjerno naveo kao da su ustanici ubijali sve zarobljene crnokošuljaše. (Zbornik, *Revolucionarni pokret u srezu cetinjskom* str. 304). Mišljenja sam da je verzija događaja kako je opisao Đuro Vujović bliža istini, budući da se temelji na arhivskim dokazima i svjedočenju ustanika (Sjećanje Boža Mitrovića). Sam bih iznio jedan argument koji ide u prilog Vujovićevoj tezi. U dokumentarnom filmu *Dnevnik julskih dana* (TV Titograda 1977), jedan od učesnika navodi da je Niko Vučković sa Prekornice poslije bitke na Košćelima vodio jednog „crnokošuljca“ i na pitanje: „Đe ćeš sa njim Niko?“ odgovorio: „Boga mi ovi neće daleko ođit e ću ga salit.“ Pritom su i na Košćelima i na Brajićima, crnokošuljaši prije zarobljavanja skidali košulje, kako bi ih ustanici teže identifikovali. Sve ovo navedeno ide u prilog tezi da su ih ustanici strijeljali.

¹³⁸ Glas Crnogorca, *Dvije smrtne kazne*, 21. jul 1941, br. 10, str. 4.

je doluka da svi građani moraju sve italijanske oficire i funkcionere u uniformi da pozdravljaju fašističkim salutiranjem. U suprotnom prijete kazna od 10 dana zatvora i do 500 lira.¹³⁹ Zatim se krenulo sa hapšenjem stanovništva i tom prilikom je uhapšeno 2000 građana, od 6500 koliko je Cetinje brojalo stanovnika.¹⁴⁰ Uhapšeni Italijani su smjestili u zatvor u Bogdanovom kraju i u zgradu nekadašnjeg italijanskog poslanstva.¹⁴¹ Nakon uzimanja izjava o „lojalnosti“ pušteni su građani koji su imali preko 30 godina (većinom činovnici). Jedan manji dio je zadržan u zatvoru, dok je ostalima dozvoljeno da spavaju u svojim kućama, ali su morali svaki dan, od 7 ujutro do 7 uveče da provode vrijeme u dvorištu italijanskog poslanstva. Tamo su prinudno vježbali u stroju, a slali su ih i na popravke puteva.¹⁴² Početkom avgusta krenuli su prvi transporti zatvorenika u logore Klos i Kavaja u Albaniji, sa ciljem da se isprazne pretrpani cetinjski zatvori.¹⁴³ Ujedno, italijanske trupe su dva dana pljačkale cetinjske građane i tek su reakcijom Macolinija one prestale. Ali druge represalije su nastavljene.¹⁴⁴

Italijani su u početku praktikovali javna strijeljanja u gradu. Prvo suđenje Vanrednog vojnog ratnog suda sprovedeno je 22. jula, kada su na smrt osuđeni Leon Levi i Vaso Kovačević, dok je šest rodoljuba dobilo vremenske kazne.¹⁴⁵ Isti sud je 30. jula na smrt osudio zarobljene gerilce iz cetinjskog sela Bjeloši: Luku i Boža Jovanovića i Luku Perovića.¹⁴⁶ Organizovano je javno strijeljanje koje je trebalo da bude opomena okupljenom narodu. Strijeljanje je izvedeno pored zgrade Crkvenog suda¹⁴⁷. Trojica mladih gerilaca su pjevajući pošli na strijeljanje, odbijajući da budu strijeljani u leđa i da im se stavljaju povezi na oči.¹⁴⁸ Dok su puške pucale, oni su pjevali. Najmlađi od njih, Perović je teško ranjen nastavio da pjeva sve dok nije izdahnuo. Dva italijanska vojnika iz streljačkog voda gledajući Perovića su se onesvijestila.¹⁴⁹ Ovakvo držanje ostavilo je jak pečat na okupljeni narod, i raspirilo još veću mržnju prema okupatoru. Italijani su već sutra pokušali opet da javnim strijeljanjem uplaše Cetinjane. Ovog puta pred streljački vod izvode tro-

¹³⁹Glas Crnogorca, *Naredba broj 122*, 21. jul 1941, br. 10, str. 4.

¹⁴⁰Dušan Martinović, nav. djelo, str. 78.

¹⁴¹Osim Bogdanovog kraja, sve veće zgrade u gradu su pretvorene u zatvore. To je bio slučaj sa: Vladinim domom, Crkvenim sudom, Italijanskim poslanstvom, Sreskim sudom, zgradom policije i dr. Zbornik, *Revolucionarni pokret u srezu cetinjskom*, str. 515.

¹⁴²Dušan Martinović, nav. djelo, str. 78.

¹⁴³Zbornik, *Revolucionarni pokret u srezu cetinjskom*, str. 519.

¹⁴⁴Đuro Vujovic, nav. djelo, str. 88.

¹⁴⁵Isto, str. 90.

¹⁴⁶Dušan Martinović, nav. djelo, str. 79.

¹⁴⁷Današnja zgrada Bogoslovije Sv. Petar Cetinjski

¹⁴⁸UNJ, *Danica Marinović-Pejović: Cetinje u julskom ustanku*, knjiga 3, Beograd 1964, str. 71.

¹⁴⁹Batrić Jovanović, nav. djelo, str. 228–229.

jicu Martinovića, ali i to demonstriranje sile im se obilo o glavi. Uhapšeni su pljuvali Italijane. Najmlađi od njih, Sveto, student prava, je pjevao, dok je Bajo, oficir jugoslovenske vojske, uspio vezan da udari i onesvijesti italijanskog oficira. Psihološki efekat zaplašivanja stanovništva nije uspio, tako da nakon toga okupator više nije vršio javna strijeljanja, već je to rađeno tajno, u okolini.¹⁵⁰ Uz to, Italijani su u nekoliko navrata ubijali ljude i bez suđenja.¹⁵¹

Dok su sprovodili represalije nad građanima, čistili su okolinu grada od ustanika. Od 20. do 22. jula 2. alpinska grupa *Vale* je izvršila tri prepada u reonu Lopičića, Bokova, Petrovog Dola i na Čekanje, i zajedno sa divizijom *Taro* u mjestu Krstac razbila blokadu i otvorila put prema Kotoru. Divizija *Pulsterija* je čistila reon između Rijeke i Vugnjevića. Dvadesetog jula italijanska avijacija je bombardovala selo Komarno, Boljeviće, Limljane, Ugnje, Očiniće, Vrela, Petrov Do i Čekanje.¹⁵² Njeguši i Majstori su bombardovani 23. jula¹⁵³, a osam dana kasnije je divizija *Mesina* upala u Majsore i opustošila ga. Par dana kasnije, u selo dolazi divizija *Taro* i spaljuje preostale kuće.¹⁵⁴ Selo Čavori je granatirano 26. jula.¹⁵⁵ Snažan pritisak italijanskih trupa i represalije koje su uslijedile su uzroci slabljenja ustanka u cetinjskom srežu. *Cetinjski vojni komitet* je zahtijevao od komandanata početkom avgusta da otpočnu sa novim akcijama protiv neprijatelja, ali nijesu uspjeli da spriječe slabljenje ustanka.¹⁵⁶ Italijanska reokupacija terena je završena sredinom avgusta.¹⁵⁷ Kako bi održavali red, na Cetinju se od 25. jula nalazi i Pircio Biroli, koji je preuzeo vlast umjesto Serafina Macolinija.¹⁵⁸ Kasnije, 3. oktobra 1941. on će stati na čelo *Guvernatorata za Crnu Goru*, smještenog na Cetinju. Guvernatorat će biti direktno podređen Ministarstvu spoljnih poslova Kraljevine Italije.¹⁵⁹

U narednim mjesecima, ustaničke snage će se reorganizovati i 10. oktobra se formira štab Lovćenske NOP brigade (koja je krajem oktobra preimenovana u Lovćenski NOP odred). Četiri dana kasnije, MK KPJ – Cetinje je pozvao narod na borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika. Formiranje bataljona koji bi bili u sastavu Lovćenske NOP brigade teklo je sporo. Po-

¹⁵⁰Dušan Martinović, nav. djelo, str. 80.

¹⁵¹Đuro Vujović, nav. djelo, str. 90.

¹⁵²Isto, str. 80–81.

¹⁵³Njeguši su bombardovani zabunom. Zoran Lakić, Radoje Pajović, Gojko Vukmanović, nav. djelo, str. 89

¹⁵⁴Đuro Vujović, nav. djelo, str. 88.

¹⁵⁵Zbornik, *Dokumenti kraljevine Italije 1941*, str. 205.

¹⁵⁶Riječ je o naredbi Privremenog cetinjskog vojnog komiteta od 9. avgusta 1941. i o pozivu istog komiteta narodu cetinjskog sreža od 11. avgusta 1941. Zbornik, *Borbe u Crnoj Gori 1941*, str. 29–32.

¹⁵⁷Zbornik, *Dokumenti kraljevine Italije 1941*, str. 261.

¹⁵⁸Isto, str. 202.

¹⁵⁹Zoran Lakić, Radoje Pajović, Gojko Vukmanović, nav. djelo, str. 133.

teškoće u formiranju odreda su bile u Katunskoj nahiji, dok su se u Riječkoj nahiji formirala dva bataljona: „Carev laz“ i „Bajo Pivljanin“. Do sredine novembra Lovčenski NOP odred je brojao oko 500 boraca. Ovaj odred će krajem mjeseca krenuti ka Srbiji, kako bi učestvovao u borbama oko Užica. Tom prilikom su neuspješno napali Pljevlja. Sa odlaskom odreda, antiokupatorske akcije u srezu slabe, a početkom 1942. počće protiv njih zajednička ofanziva Italijana i njihovih domaćih pomagača. Sredinom godine partizani će napustiti teritoriju cetinjskog sreza i on će biti oslobođen tek 13. novembra 1944. Za to vrijeme njegovi stanovnici će učestvovati u svim većim bitkama narodnooslobodilačkog rata.

Filip KUZMAN

CETINJE DISTRICT IN THE 13TH JULY UPRISING

Summary

The topic of the article is the Thirteenth of July uprising on the territory that belonged to the Cetinje district in 1941. Chronologically, the article covers the period of eight months between the April War and the Battle of Pljevlja, that is, from the first days of the occupation, through preparations for the uprising and the battles between the rebels and Italians, to the suppression of the uprising and the creation of Lovćen partisan unit. The focus of the article is on the battles during the month of July, and special attention was dedicated to the most important battles and Italian reprisals that followed in response to the uprising.

LITERATURA

Monografije:

- Andrijašević Živko, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore*, Podgorica 2006
Bojović Jovan, *Napredni omladinski pokret u Crnoj Gori*, Cetinje 1976
Colić Mladenko, *Pregled operacija na jugoslovenskom ratištu 1941–1945*, Beograd 1988
Godić Federiko, *Crnogorski front – Italijanska okupacija Crne Gore 1941–1943*, Podgorica 2017
Jovanović Batrić, *Crna Gora u NOR i socijalističkoj revoluciji I*, Beograd 1960
Lakić Zoran, Pajović Radoje, Vukmanović Gojko, *Narodnooslobodilačka borba u Crnoj Gori 1941–1945 – hronologija događaja*, Titograd 1963

- Martinović Dušan, *Cetinje, buntovno i revolucionarno*, Cetinje 2003
 Pajović Radoje, *Kontrarevolucija u Crnoj Gori – četnički i federalistički pokret*, Cetinje 1977
 Vujović Đuro, *Lovčenski NOP odred i područje njegovog djelovanja u Narodnooslobodilačkoj borbi 1941–1945*, Cetinje 1976

Novine:

Glas Crnogorca – organ Privremenog crnogorskog komiteta

Posebne publikacije:

- Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knjiga II, Beograd 1938, str XII
Ilustrovani zvanični almanah-šematizam Zetske banovine, Cetinje 1931, str. 54
 Nacionalna biblioteka Crne Gore Đurđe Crnojević, *Karta Zetske banovine*, Kr. III 10

Zbornici:

- Istorijski arhiv KPJ, *Borba 1941*, tom 1, knjiga 1, Beograd 1949
 Zbornik dokumenata i podataka NOR-a naroda Jugoslavije, *Dokumenti kraljevine Italije 1941*, knjiga 1, Beograd 1969
 Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u jugoslovenskih naroda, *Borbe u Crnoj Gori 1941*, knjiga 1, Beograd 1950
 Zbornik radova, *Revolucionarni pokret u srezu cetinjskom*, Titograd 1988

Ustanak naroda Jugoslavije, knjige 1-6, Beograd 1964. Sljedeći tekstovi:

- Brajović Boško, *Sjećanje na Aprilski rat i prve dane okupacije*, knjiga 6
 Džaković Simo, *Rad KPJ na Cetinju poslije okupacije 1941. godine*, knjiga 5
 Ilija Kostić, *Rvaši – prve brigade ustanika na cesti Podgorica – Cetinje 13. jula 1941*, knjiga 3
 Janković Nikica, *Naš gerilski odred u prvoj godini rata*, knjiga 6
 Lagator Špiro, *Među prvim ustanicima*, knjiga 5
 Lopičić Janko, *Trinaestojulski ustanak pod Obodom*, knjiga 2
 Marinović-Pejović Danica, *Cetinje u julskom ustanku*, knjiga 3
 Pejović Andrija, *Borba u Košćelama (15. jul 1941)*, knjiga 2
 Prlja Andrija, *Ustanak u Ljubotinju 1941. godine*, knjiga 6
 Rolović Vladimir, *Crmnica u prvim danima rata*, knjiga 1
 Stanišić Marko, *Borba kod Brajića 18. jula 1941. godine*, knjiga 5
 Vukčević Đoko, *Ljubotinjsko-građanska opština u julskom ustanku*, knjiga 5

Video:

Dnevnik julskih dana, TV Titograda 1977.